

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Спиця Н.В. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті досліджуються змістовні тлумачення терміну «самоорганізація» в контексті сучасної соціальної філософії, з акцентом на проблемі вибору методологічних засад для вивчення системної самоорганізації суспільства; дається аналіз суспільства як складної динамічної системи.

Ключові слова

САМООРГАНІЗАЦІЯ, СИСТЕМНА САМООРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА, ДИНАМІЧНЕ ЦІЛЕ, ДИНАМІЧНА СИСТЕМА, ЕНТРОПІЯ, СИНЕРГЕТИКА, ТЕРМОДИНАМІКА, СКЛАДНООРГАНІЗОВАНІ СИСТЕМИ, БІФУРКАЦІЯ, САМОРУХ, ЕВОЛЮЦІЯ, ДІАЛЕКТИКА, СИСТЕМНИЙ ПІДХІД, ФУНКЦІОНАЛІЗМ.

Вступ

Актуальність теми полягає в тому, що питання дослідження системної самоорганізації суспільства є одним з найважливіших питань сучасної соціальної філософії. Суспільство як складна динамічна система, що саморозвивається, представляє собою явище, яке необхідно вивчати, щоб пояснити біфуркаційний характер сучасних суспільних процесів, зрозуміти характер тих змін, що зараз відбуваються, та щоб виробити нове мислення та нову поведінку, яка б відповідала сучасності. Для адекватного аналізу процесів системної самоорганізації суспільства необхідно визначитись з методологією наукового дослідження. В статті, в стислій формі розглянуті синергетичний, діалектичний, системний та функціональний методи.

Стан розробленості проблеми

Сам термін «самоорганізація» був введений У.Ешбі у 1947 році. В науковій літературі радянського періоду проблемі самоорганізації присвячена лише одна робота - Л.Петрушенка (1975р.), та його ідеї знайшли відображення у філософії лише через півтора – два десятиліття.

Досить повно питання самоорганізації було розглянуто прихильниками синергетичної теорії, яка набула популярності у філософії після публікації доробків І.Пригожина та його колег з Брюссельського Вільного Університету – Г.Ніколіса, І.Стенгерса, А.Баблюянца. Великий вплив на світову філософію призвели роботи Г.Хакена з різних аспектів динаміки самоорганізації у природних, соціальних та когнітивних системах. З кінця 80-х та на початку 90-х самоорганізацію з синергетичних засад починають вивчати російські вчені Е.Князева, С.Курдюмов, Н.Моїсеєв, В.Налімов, М.Каган та ін. Стосовно робіт, присвячених саме системній самоорганізації суспільства, то їх майже не існує.

Серед вітчизняних вчених, які торкалися в своїх дослідженнях питання самоорганізації суспільства, необхідно зазначити В.Беха, який зазначив важливість та необхідність дослідження самоорганізації, як найважливішої філософської характеристики соціального явища. Серед інших українських вчених, які також розглядали проблематику самоорганізації – В. Воронкова, В.Пилипенко, В. Піддубний, І. Черненко.

Метою наукового дослідження є теоретико-методологічні засади вивчення процесів системної самоорганізації суспільства.

Обговорення проблеми

Друга половина ХХ сторіччя принесла з собою такі надбання науки, завдяки яким були розроблені нові наукові методи, що повному дозволяють підійти до багатьох філософських проблем, у тому числі і проблем соціальної філософії.

Питання самоорганізації суспільства для вітчизняної філософії ще не досить добре вивчене та осмислене. Хоча, автор декількох робіт, пов'язаних з проблемами самоорганізації, В.Бех, вказує: «самоорганізація, найважливіша філософська характеристика соціального явища, являє собою галузь пізнання, в якій потреби і досягнення практики далеко випередили їхнє теоретичне осмислення» [1, 61].

Доволі важливим в дослідженні буде розкриття самого поняття «самоорганізація». Від того, наскільки адекватно буде трактуватися значення цієї філософської категорії, залежить правильність вибору методології дослідження процесу системної самоорганізації суспільства. За І.Кантом, спочатку треба дати первісний і повний аналіз поняття речі в її межах. При цьому, як пише він у роботі «Критика чистого розуму», «Повнота означає ясність і достатність ознак; межі означають точність в тому розумінні, що ознак дається не більш, ніж потрібно для повного поняття; первісне означає, що визначення меж нізвідки не виводиться і, отже, не має потреби в доказі, інакше передбачуване пояснення не могло б бути попереду всіх суджень про предмет» [2, 430].

«Філософський словник» (1986 р.) так характеризує термін «самоорганізація»: здатність системи самостійно підтримувати, відтворювати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов її існування, діяльності з урахуванням минулого досвіду, що спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку тощо» [3, 596]. Процеси самоорганізації притаманні лише системам, що відзначаються високим рівнем організації, складності, наявністю значної кількості структурних елементів, зв'язки між якими мають не жорстко детермінований характер, а підлягають імовірнісним закономірностям. Саме завдяки постійній перебудові існуючих і утворених нових зв'язків між елементами системи

відбуваються процеси самоорганізації. Особливість цих процесів – їх цілеспрямований і водночас спонтанний характер. Здійснюючись насамперед під дією зовнішніх ентропійних факторів, вони водночас є певною мірою автономними, відносно незалежними від зовнішнього середовища. Початок систематичних досліджень процесів самоорганізації поклала кібернетика.

Майже не відрізняється від цього тлумачення визначення «Філософського енциклопедичного словника» (1989р.): самоорганізація – процес, в ході якого створюється, відтворюється або удосконалюється організація складної динамічної системи. Процеси самоорганізації можуть мати місце тільки в тих системах, що відрізняються високим рівнем складності і великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а імовірнісний характер. Характерна особливість процесів самоорганізації – їхній цілеспрямований, але разом з тим і природний, спонтанний характер: ці процеси, що протікають за умов взаємодії системи з навколишнім середовищем, тією чи іншою мірою автономні, відносно незалежні від середовища» [4, 566].

В останньому п'ятитомнику радянського періоду, присвяченому матеріалістичній діалектиці, автори в розділі «Діалектичні принципи розвитку та кібернетична концепція самоорганізації» так визначають трактування «самоорганізації»: «Філософське трактування самоорганізації містить у собі визначення основних понять теорії систем, що самоорганізуються, співвідношення їхнього філософського змісту з діалектичними принципами матеріальної єдності світу, саморозвитку, причинності, єдності внутрішнього і зовнішнього й ін. Питання про філософський статус принципів самоорганізації тісно зв'язаний з методологічними проблемами теорії саморуху й саморозвитку матерії. Тому важливого значення набуває питання про співвідношення природничо-наукових (зокрема, біокібернетичних) принципів самоорганізації з діалектичним принципом саморозвитку» [5, 161].

Одна з останніх версій значення філософської категорії «самоорганізація» дається в «Словнику філософських термінів» (2005р): «процес самостійного формування регулярних структур в системах, що мають виходи і входи для надходження ззовні енергії, речовини чи інформації та які характеризуються нелінійними зворотними зв'язками. Явище самоорганізації носить загальний характер і властиве дуже широкому колу процесів. Галузь науки, яка досліджує процеси самоорганізації, називають синергетикою» [6,481].

Актуалізація спрямованості науковців до процесів самоорганізації відбулася в 60-70-ті роки минулого сторіччя. Праця Л.Петрушенка, видана у 1975р., була першою в СРСР науковою працею, присвяченою проблемі самоорганізації: «Філософська проблема саморуху матерії мало вивчена, хоча є однією із Методологія дослідження системної самоорганізації суспільства

стрижневих проблем діалектико-матеріалістичної філософії. Поза її розв'язання не можна правильно вирішити проблему саморуху і зрозуміти об'єктивний зв'язок останнього з системністю і організованістю.» [7, 146] Але, ідея вивчення самоорганізуючих процесів як взагалі так і, зокрема, самоорганізації суспільства не одержала підтримки радянських науковців. Лише наприкінці 80-х років – 90-х роках ХХ ст. до цієї проблеми знову повертаються як російські, так і українські вчені. Питання самоорганізації суспільства в своїх працях розглядає український вчений В.Бех, він дає таке визначення самоорганізації як процесу, що характеризує соціальний організм: процес самоорганізації соціального організму є складним; він розуміється в широкому змісті як свідомість чи хоча б як слабка форма його прояву, що може бути названа квазисвідомістю; ймовірним чи випадковим, що може розумітися в математичному вираженні як максимальна складність; спонтанним, тобто характеризується непередбаченою зміною основних параметрів. Іншими словами, самоорганізація соціального світу - це процес вільної гри інтелектуальних сил, що не підкоряються ні жорсткій детермінації, ні підставі, ні середовищу [8, 60].

В науковій праці «Самоорганізація: психо- і соціогенез» автори використовують визначення батька терміну «самоорганізація» У.Ешбі, який вперше дав визначення цьому терміну ще в 1947р. та доповнюють його: «процес, в ході якого виробляється, відтворюється або вдосконалюється організація складних динамічних систем. Самоорганізація має спонтанний характер, на підставі чого це поняття широко використовується в синергетиці, але ця спонтанність в рамках самоорганізації тісно пов'язана з цілеспрямованістю [9, 3]. Крім того, в цій же праці надано визначення поняттю «динамічне ціле», яке також необхідно виявити в нашому дослідженні, в зв'язку з тим що суспільство також є динамічним цілим. Отже, динамічне ціле –це форма існування всього живого, певні елементи, що об'єднані ходом зв'язків. По-перше, елементи повинні мати здатність перетворюватись, переходити один в інший, тим самим підтримуючи взаємне існування. Зв'язок між елементами динамічного цілого може переходити одне в інше, як завгодно [9, 9]. Автори праці формулюють декілька вимог до динамічного цілого на рівні соціуму: операційна близькість, наявність загального між елементами соціуму; наявність відмінного, що є умовою для взаємодії між елементами та задає імпульс до взаємодії.

На початку статті вже було відмічено те, що в другій половині ХХ сторіччя світ отримав низку нових наукових відкриттів, які дали поштовх народженню нових наукових методологій: термодинаміка необоротних процесів, синергетика, теорія катастроф, системний аналіз, який дали змогу вивчати складну самоорганізуючу систему з нелінійним зворотнім зв'язком – суспільство.

Вивчення методів, що допоможуть проаналізувати все різноманіття процесу системної самоорганізації суспільства, - питання доволі важливе і кропітке для соціальної філософії.

Вже виходячи з тих визначень терміну «самоорганізація», що приводились вище, можна виділити принципи синергетики, як перший і, можливо, найкращий методологічний підхід для вивчення процесів системної самоорганізації суспільства. Синергетика вивчає явища самоорганізації з позиції термодинаміки. «Її об'єкти – це ефекти спільної дії множинності взаємопов'язаних елементів системи, віддалених від рівноважного стану, які активно обмінюються речовиною, енергією та інформацією з навколишнім середовищем. Її успіхи у вивченні і моделюванні фізичних і хімічних процесів призвели до того, що почалося проникнення ідей і засобів синергетики в біологію, економіку, соціологію, політологію і соціальну філософію. Синергетичні моделі процесів сприйняття і штучного інтелекту дають надію виявити, нарешті, закономірності, що породжують дивовижні явища спонтанних порядків у людських спільнотах» [1, 36]. Доволі стисло і точно значення синергетики для вивчення складних динамічних систем дали російські вчені Е.Князєва та С.Курдюмов [10], які акцентують увагу на тому, що:

По-перше, складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи їхнього розвитку. Скоріше, необхідно зрозуміти, як сприяти їхнім власним тенденціям розвитку, як виводити системи на ці шляхи. У найбільш загальному плані, важливо зрозуміти закони спільного життя природи і людства, їх коеволюції. Проблема керованого розвитку набуває, таким чином, форму проблеми самокерованого розвитку.

По-друге, синергетика демонструє, яким чином і чому хаос може виступати як відтворююча основа, конструктивний механізм еволюції, як з хаосу власними силами може розвинутиися нова організація.

Через хаос здійснюється зв'язок різних рівнів організації. У відповідні моменти - моменти нестійкості - малі збурювання та флуктуації можуть розростатися в макроструктури. Отже, зусилля, дії окремої людини не марні, вони не завжди цілком розчинені, нівельовані в загальному русі соціуму. В особливих станах нестійкості соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси.

По-третє, синергетика свідчить про те, що для складних систем, як правило, існує кілька альтернативних шляхів розвитку. Неодинаковість еволюційного шляху, відсутність твердої зумовленості звужує основу для позиції песимізму есхатологічного тлумачення.

Хоча шляхів еволюції (цілей розвитку) багато, але з вибором шляху в точках розгалуження (біфуркації), тобто на певних стадіях еволюції, виявляє себе деяка зумовленість, преддетермінованість розгортання процесів. Дійсний стан системи визначається не тільки її

минулим, її історією, але й будується, формується з майбутнього, відповідно до прийдешнього порядку.

По-четверте, синергетика відкриває нові принципи суперпозиції, щодо формування складного еволюційного цілого з частин, побудови складних структур, що розвиваються із простих. Об'єднання структур не зводиться до їхнього простого додавання: має місце перекриття областей локалізації структур з дефектом енергії. Ціле вже не дорівнює сумі частин. Загалом, воно не більше і не менше суми частин, воно якісно інше. З'являється й новий принцип узгодження частин у ціле: встановлення загального темпу розвитку частин, що входять до цілого.

Розуміння загальних принципів організації еволюційного цілого має велике значення для вироблення правильних підходів до побудови складних соціальних цілісностей.

По-п'яте, синергетика дає знання про те, як належним чином оперувати зі складними системами і як ефективно керувати ними. Виявляється, головне - не сила, а правильна топологічна конфігурація, архітектура впливу на складну систему (середовище). Малі, але правильно організовані – резонансні - впливи на складні системи надзвичайно ефективні.

По-шосте, синергетика розкриває закономірності й умови протікання, швидких, лавиноподібних процесів й процесів нелінійного, самостимулюючого росту. Важливо зрозуміти, як можна ініціювати такого роду процеси у відкритих нелінійних середовищах і які існують вимоги, що дозволяють уникати ймовірного розпаду складних структур поблизу моментів максимального розвитку.

Але не можна й повністю відкидати інші здобутки філософської методології. Діалектичні принципи вивчення процесу системної самоорганізації суспільства також мають право на життя. Якщо прийняти до уваги, що кібернетика – наука про складні системи, що самоорганізуються, а суспільство є саме така система, то, ґрунтуючись на праці присвяченій матеріальній діалектиці, маємо: «Основні поняття і принципи кібернетики пов'язані з категоріями діалектики. У кібернетичному й у філософському плані очевидна необхідність синтезу змістовних (якісних) і формальних математичних (кількісних) методів наукового дослідження складних систем, що самоорганізуються. Кібернетика, що спирається на математичне моделювання, загальні евристичні принципи і закони керування складними системами, що саморозвиваються, виявляє собою приклад діалектичного синтезу. У його рамках якісні методи використовуються поряд з кількісними і здійснюється прямий і зворотній зв'язок між аналізом змісту проблеми і її формалізацією» [5, 159].

Ті ж автори підкреслюють, що філософський аналіз проблеми самоорганізації вимагає виділення діалектичного змісту категорії саморуху, встановлення зв'язків з іншими, філософськими та

загальнонауковими поняттями. Питання про філософський статус принципів самоорганізації тісно пов'язаний з методологічними проблемами теорії саморуху та саморозвитку матерії. Тому важливого значення набуває питання про співвідношення природничонаукових принципів самоорганізації з діалектичним принципом саморозвитку. Під час аналізу питання природничонаукових механізмів переходу організації матерії від одного рівня до іншого, можна і навіть необхідно спиратись на сучасні діалектико-матеріалістичні уявлення [7, 161] Але є думки, які доводять, що лише діалектичних принципів замало для того, щоб всебічно аналізувати процеси самоорганізації: «Так, пояснюючи кібернетичну концепцію самоорганізації, автори («Матеріалістичної діалектики: В 5 т.» 1983р.) стверджують, що джерелом саморуху є внутрішні зв'язки і протиріччя в матеріальних системах, і що зовнішні зв'язки є лише умовою реалізації саморуху....Але, чи можливо зводити сутність самоорганізації зводити лише до стабілізації параметрів? А де ж відбір та накопичення інформації, підвищення життєздатності системи, подальший її розвиток, які й призводять до самовдосконалення системи, до виникнення та самоорганізації нових структур? Це ж основа для пояснення народження соціальним організмом інших організмів» [8, 60]. Хоча в роботі «Соціальний організм: філософсько - методологічний аналіз» В. Бех підкреслює, що під час вибору інструментарію філософського аналізу ми спираємось на загальне в соціальному, тобто на загальновідомі закони діалектики, а принципи розглядаємо в якості механізму практичного застосування останніх до соціальної дійсності [8, 51].

Взагалі, особливо цікавим для нашого дослідження, представляються наукові баталії прибічників синергетики та діалектики, коли кожна із сторін намагається довести, що саме їх методи дослідження, в тому числі й процесів самоорганізації суспільства, є виключно правильними [12,13,14]. Хоча, в наш час ми все частіше спостерігаємо за процесом синтезу теоретичних знань, методів наукового пізнання в нові знання і нові методи. Те, що істина народжується, як в суперечці так і в співпраці, важко заперечити. Нова система знань, яка формується на певному відрізку історії, може претендувати на науковість лише за умови, що вона зберігає наступність з усім позитивним, що надбано суспільною думкою у попередні роки. «Старі наукові знання асимілюються новими. Якщо ж цього не відбувається, то останні втрачають здатність відображати принцип історизму. Такою є діалектика суспільного прогресу й саме за такою схемою має розвиватися логіка накопичення людством наукових знань» [15,7].

Прибічники діалектичного методу дослідження самоорганізації суспільства наголошують на тому, що саме він і тільки він найповніше розкриває сутність цього процесу: «Що стосується суспільства як Методологія дослідження системної самоорганізації суспільства

цілісної і складної системи, то не синергетичний, а діалектичний метод є найрезультативнішим методом. І які б зміни не відбувались в суспільстві, воно буде піддаватись діалектичному вивченню. Не можна не погодитись із прибічниками синергетики в тому, що синергетика представляє собою міждисциплінарну теорію, її можна вивчати і в рамках філософії, але ні в якому разі не можна погодитись з тим, що синергетика є той філософський метод, який може замінити діалектичний метод вивчення об'єктивного світу» [16, 17].

Певно, що найлогічнішим було б використання як діалектичних, так і синергетичних принципів вивчення системної самоорганізації суспільства, вміле їх поєднання.

Нерозривно з діалектикою пов'язаний системний підхід, бо в ньому втілені принципи, які є найважливішими компонентами діалектичної методології наукового пізнання. Якісно особливий клас матеріальних живих систем складають соціальні системи, які мають надзвичайно широкі варіативні компоненти за типом, формою та складністю. Суспільство – це динамічна система, загальною властивістю якої є зміна її стану у часі. Динамічні системи поділяють на однозначно детерміновані та ймовірні (стохастичні). У перших — значення змінних величин розподіляються однозначно в будь-які моменти часу, в останніх — за випадковим принципом. Нарешті, відкриті системи і суспільство в тому числі, обмінюються з зовнішнім середовищем речовиною і енергією.

Систематика спирається на різноманітні за своїм змістом принципи. У самому простому вираженні ці принципи зводяться до упорядкування об'єктів за формальною, зовнішньою ознакою, починаючи від позначення компонентів системи порядковими номерами і закінчуючи надписом відповідних термінів з визначеним описовим змістом.

Систематика вирішує завдання утворення цілком природної системи об'єктів, ґрунтується на об'єктивних законах, тобто її принципи виражають сутність цих законів.

Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що мета дослідження - у вивченні механізмів утворення складного об'єкту з певних складових. При цьому слід особливу увагу звернути на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дозволяє викрити сутність власне цілісності системи [17, 47-48].

Але, на жаль, при визначенні системного підходу у філософській літературі, важко досягти концептуальної ясності. Деякі дослідники вважають функціональний та структурний підходи невід'ємною частиною системного [18, 20]. Інші вважають, що це принципово інші підходи по відношенню до системного. Щодо функціонального аналізу, то він також може бути застосований при вивченні самоорганізації суспільства для виділення самоорганізації в якості

цілого. В даному випадку – це розкладання самоорганізації на складові частини, виявлення функціональних залежностей як між ними (складовими), так і між складовими частинами й цілим. У вітчизняній філософії принципи функціоналізму реалізуються завдяки орієнтації дослідника на визначення функцій одних соціальних явищ по відношенню до інших в контексті конкретного даного цілого. Тому функціоналізм може стати ефективним методологічним принципом впорядкування всього матеріалу, стосовно системної самоорганізації суспільства.

Визначення специфічності функцій окремих елементів процесу самоорганізації суспільства – одна з передумов побудови евристичної моделі суспільства, що самоорганізується. В свою чергу, самоорганізація суспільства, відтворена за допомогою евристичної моделі, потребує пояснення проблеми саморегуляції. Включення до арсеналу методичних засад пізнання проблеми самоорганізації таких категорій, як «саморегулювання», «саморозгортання», «інформація», «регулювання» поширює можливості вивчення заданої проблеми. «Під час аналізу процесу саморегуляції соціального організму ми змушені застосовувати гносеологічний апарат молодого науки гомеостатики, яка системно охоплює не тільки орган саморегуляції – гомеостат, але й його функції» [8, 76].

Висновки

Методологічною базою дослідження системної самоорганізації суспільства є діалектика, що базується на принципах плюралізму. На зміну монізму, фундаменталізму, елементаризму, редукціонізму та лінійності прийшли інтегралізм, холізм, поліфункціональність, додатковість, нестаціонарність, синергетизм. При аналізі системної самоорганізації суспільства доречно застосовувати: принципи діалектики як вчення про всезагальні зв'язки та розвиток; методу системного аналізу, так як вивчається самоорганізація суспільства, як процес, якому властиві загальносистемні риси; принципів синергетики, які направлені на визначення самоорганізації з позицій термодинаміки.

Перспективи подальших досліджень. Надалі в науковому дослідженні планується розглянути: поняття механізмів системної самоорганізації суспільства; механізми та чинники удосконалення системної самоорганізації суспільства; синергетичну парадигму системної самоорганізації суспільства.

Джерела

1. Бех В.П. Соціальний організм країни. - Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 306с.
2. Кант І. Критика чистого розуму. – М.: Мысль, 1994. – 591с.
3. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. - 2. вид., перероб. і доп. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. - 800с.

4. Философский энциклопедический словарь / Под ред. С.С.Аверинцева, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичева и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815с.

5. Материалистическая диалектика: В 5т. – Т.3.: Диалектика природы и естествознания. /Под общ. ред. Ф.В.Константинова и В.Г.Марахова . – М.:Мысль, 1983. – 343с.

6. Словарь философских терминов / Под ред. В.Г.Кузнецова. – М.: ИНФРА – М, 2005. – XVI, 731с.

7. Петрушенко Л.А. Единство системности, организованности и самодвижения. – М.: Мысль, 1975. -286с.

8. Бех В.П. Социальный организм: философско – методологический анализ. – Запорожье: «Тандем – У», 1998. – 186с.

9. Самоорганизация: психо- и социогенез. /Под ред. В.Н.Келасьева. СПб.:Изд. С. – Петербургского университета, 1996. – 200с.

10. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным/ / Вопросы философии. – 1992. - №12. – с.3-20.

11. Воронкова В.Г. Філософія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 464с.

12. Губин В.П. О псевдосинергетике / /Философия науки. – 2003. - №2.

13. Розин В.М. О синергетике. / / Философия науки. – 2004. - №4.

14. Штеренберг М.И. Является ли синергетика наукой. / / Философия науки. – 2004. - №6.

15. Гальчинський А.С. Становлення суспільства постформаційної цивілізації: Навч. Посібник. – К.: Вища школа, 1993. – 107с.

16. Гобозов И.А. Социальная философия: диалектика или синергетика? //Философия и общество. – 2005. - №2. – с.5 -17.

17. Ковальчук В.В., Моїсеєв Л.М. Основи наукових досліджень: Навчальний посібник. – 2-е видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 208с.

18. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: «ВЛАДОС», 1994. – 336 с.

Стаття надійшла 25.11.2005 р.